

Jheronimus Bosch als vogelschilder

C.J.H.M. Tax
en A.C.M. Tax-Koolen*

Jheronimus Bosch gaf op veel van zijn schilderijen de vogels die in zijn tijd voorkwamen zeer natuurgetrouw weer. Zelfs aan 'de eigenaardigheden' van de vogels schonk hij ruime aandacht. Veel vogels die Bosch schilderde, zien we niet of nauwelijks meer in ons land; ze zijn hier 'uitgestorven' of weggevlogen. Zeker zal Bosch met het schilderen van de vogels een bedoeling hebben gehad. Veel vogels hadden een bepaalde betekenis, stonden voor een deugd of ondeugd.

Eend, hop, groene specht, roodborst, distelvink en ijsvogel. Detail uit het middenpaneel van *De Tuin der Lusten* (Madrid, Prado).

Bij Jheronimus Bosch (overleden 1516) zal men niet gauw denken aan een schilder van vogels. Zijn naam is vooral verbonden met bizarre voorstellingen van hemel en hel of van de bekoring van de heilige Antonius. Grillige duivelse en demonische figuren belagen, pijnigen en folteren deze kluizenaar en de deerniswekkende verdoemde zielen. Wie zich echter diepgaand met de schilder bezighoudt, ontdekt, dat hij ook een waardig opvolger is van de Vlaamse primitieven, hoog geprezen om hun realisme. Bosch heeft naast en temidden van zijn fantastische creaties ook veel voorwerpen en wezens natuurge-

trouw afgebeeld en vereeuwigd. Als schilder van vogels doet hij nauwelijks onder voor een belangrijke zeventiende-eeuwse schilder in dit genre als Melchior de Hondecoeter (1636-1695).

Vogels verschijnen op ten minste 21 van aan hem toegeschreven werken. Dat is de helft tot tweederde deel van zijn hele oeuvre. Men moet zich wel een bijzondere inspanning getroosten om ze te vinden. Bosch' vogels verschijnen heel klein en op de achtergrond of ze verschuilen zich in donkere partijen op het schilderij of op

Lepelaars, zilverreiger, hanen en ooievaars. Detail uit het middenpaneel van *De Tuin der Lusten* (Madrid, Prado)

ongebruikelijke plaatsen, bijvoorbeeld in een korfje aan een ceintuur om het middel van een menselijke figuur. Lang niet altijd is sprake van natuurgetrouw weergegeven vogels. Bosch beeldt immers veel geïdealiseerde soorten uit, die men zo niet in de natuur aantreft, maar die eerder de gestalte aannemen van de abstracte idee 'vogel'. Toch zal niemand vreemd opkijken, wanneer hij een van deze geïdealiseerde vogels, waar dan ook, door de lucht ziet vliegen. In één geval lijkt Bosch zelfs over een profetische blik te beschikken: een curieus diertje in de rechterbenedenhoek van de binnenzijde van het rechterluik van *De Hooiwagen* (Madrid, Prado) vertoont namelijk een griezelige gelijkenis met de kiwi's van het geslacht *Apteryx*, de niet-vliegende vogels (loopvogels) uit Nieuw-Zeeland. De eilanden waarop zij voorkomen, zijn 126 jaar na de dood van Bosch ontdekt (1642) en de dieren zelf pas in 1811 of 1812.

In deze bijdrage willen wij echter vooral de aandacht richten op bestaande vogels. Ook deze treft men te kust en te keur aan op de schilderijen van Bosch. Als zijn belangrijkste werk geldt ook in dit verband de *Tuin der Lusten* uit het Prado in Madrid. Dit schilderij, en vooral het middenpaneel, vertoont het prominentst zijn uitbeeldingen van vogels. Deze verschijnen alle in de onderhelft van het paneel. De meeste vogels zijn geconcentreerd in een groep aan de linkerrand. Hier herkent men nog juist de kop van een Vlaamse gaai (*Garrulus glandarius*), kop en hals van een vrouwelijke wilde eend (*Anas platyrhynchos*) en vervolgens een hop (*Upupa epops*), een groene specht (*Picus viridis*), een roodborstje (*Erithacus rubecula*), een distelvink (*Carduelis carduelis*), een ijsvogel (*Alcedo atthis*), een mannelijke wilde eend (woord) en een bosuil (*Strix aluco*). Halverwege het schilderij, rechts van de grote, door een mens gedragen, mossel herkennen wij een koolmees (*Parus major*). Nog wat meer naar rechts en iets naar boven zien we een tweede Vlaamse gaai en geheel rechts een tweede uil, vermoedelijk een dwergooruil (*Otus scops*).

De overige vogels op het middenpaneel en op het linkerluik zijn aanmerkelijk kleiner van formaat. Hieronder bevinden zich ook zorgvuldig uitgebeelde en goed herkenbare soorten. Op het middenpaneel zijn dat naast een tweede vrouwtjeseend (midden onder) ook een aantal lepelaars (*Platalea leucorodia*), ooievaars (*Ciconia ciconia*) en een grote of kleine zilverreiger (*Egretta alba* of *Egretta garzetta*) in het middengedeelte, waar een cavalcade van ruiters op allerhande soorten rijdieren zich om een ronde vijver voortbeweegt. Een buitenbeentje is de kerkuil (*Tyto alba*), waarvan de lange veren die als hoorns ter weerszijden van zijn kop omhoog steken, niet met de werkelijkheid overeenkomen. Verspreid over het linkerluik op de *Hof van Eden met de Schepping van Eva*, herkent men nog enkele zilverreigers en wilde eenden, een knobbelzwaan

(*Cygnus olor*), een steenuiltje (*Athene noctua*) en een bonte kraai (*Corvus corone cornix*). Verschillende van deze vogelsoorten treft men ook aan op andere werken van Bosch: de wilde eenden op *De Hooiwagen*, bonte kraaien op dit zelfde schilderij en op *De Geboorte van Christus* (Keulen, Wallraf-Richartz-Museum), de distelvink en de kerkuil op *De Bekoring van de H. Antonius* (Lissabon, Museu Nacional) en het steenuiltje op *De Heilige Hiëronymus* (Gent, Museum voor Schone Kunsten) en *De Marskramer* (Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen). Nog niet eerder genoemde soorten zijn de kraanvogel (*Grus grus*) op het linkerluik van *Het Laatste Oordeel* (Wenen, Akademie der bildenden Künste) en de eksters (*Pica pica*) op *De Marskramer*.

Al deze soorten, met als mogelijke uitzondering de zilverreiger, waren in de tijd van Bosch nog inheems in de Nederlanden. Die situatie is thans enigszins anders. Lepelaar en ooievaar zijn schaars geworden, hoewel een licht herstel lijkt ingetreden. De dwergooruil is slechts een dwaalgast en ook de hop komt nog maar zeer onregelmatig in Nederland en België voor. De kraanvogel maakt slechts tussenlandingen tijdens zijn trek van Noordoost-Europa naar Spanje en Marokko. In de late Middeleeuwen moeten zij nog regelmatig te zien zijn geweest, getuige verschillende schilderijen uit die tijd. Hans Memlinc beeldt er negen af op twee panelen in de National Gallery te Londen. Herri met de Bles doet dit met een groep op een landschap in Brussel (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten). Jan Mostaert heeft er één geschilderd op een portret, dat thans in het Mauritshuis hangt. Toch zijn er aanwijzingen, dat de kraanvogel al in de 16e eeuw in aantal achteruitging. In 1542 werd het rapen van de eieren in Friesland bij wet verboden. Natuurgetrouwe uitbeeldingen van vogels bij Bosch mogen we zeker opmerkelijk noemen, omdat dit aspect vrijwel ontbreekt in de monumentale schilderkunst van de Nederlanden van zijn tijd, afgezien van de genoemde en misschien enkele andere voorbeelden. Misschien is Bosch beïnvloed door de miniatuurschilderkunst, waar wel een eeuwenlange traditie op dit gebied bestond. Bosch beperkt zich evenwel niet tot een getrouwe weergave van individuele vogels. Die zou immers op opgezet exemplaren kunnen berusten. Hij geeft ook blijk van een gedegen kennis van hun gedrag. Hij kan bovendien uitstekend observeren. Dit geldt zowel voor zwermen als individuele exemplaren. In de linkerbovenhoek van het linkerluik van de *Tuin der Lusten* stijgt een grote vlucht vogels op. Die zwerm beschrijft daarbij een spiraal door verschillende openingen van de grillig gevormde toren, precies zoals een gigantische troep spreuwen bij het vallen van de avond acrobatische toeren zou verrichten boven de stad. Bosch voegt aan deze actie overigens wel een komische noot toe, door te laten zien hoe de laatste

Bosuil. Detail uit het middenpaneel van De Tuin der Lusten (Madrid, Prado).

vogels die nog het luchtruim moeten kiezen, keurig in een rij opgesteld, hun beurt afwachten. Individueel soortgedrag is zo mogelijk nog treffender uitgebeeld dan het groepsgedrag. Op de buitenzijde van het linkerluik van *De Hooiwagen* verzamelen de kraaien zich op de gebleekte botten van een paard, terwijl de ooievaars in de *Tuin der Lusten* luidruchtig bezig zijn met kleppen. Deze motieven komen overigens ook voor in de miniaturen van getijdenboeken. Dat is niet het geval met het door Bosch uitgebeelde markante gedrag van de koolmees in de *Tuin der Lusten*, *De Heilige Hiëronymus* en *De Marskramer*. In alle drie de gevallen hangt dit vogeltje

ondersteboven aan een tak, zoals we dat ook in de vrije natuur veelvuldig kunnen waarnemen. Op dit schilderij wordt het bovendien met grote nauwlettendheid gadegeslagen door een uiltje.

De middeleeuwer kende aan veel vogels een symbolische betekenis toe, onder meer aan enkele soorten die ook Bosch afbeeldt, zoals de uil, de hop en de distelvink. Die betekenissen hebben vaak iets tegenstrijdigs. De uil werd gezien als het symbool van wijsheid en ongerepte deugd, maar ook van domheid, onkuisheid, ketterij en het kwaad. De hop werd soms beschouwd als symbool van onreinheid, omdat de dieren hun eigen nest met hun uitwerpselen verontreinigen. Soms echter ook van de trouw van kinderen jegens hun ouders, omdat men dacht dat de jonge vogels de oude bij koud weer warm hielden. Tijdens de rui zouden zij dode veren uit hun verenkleed verwijderen. De distelvink (of 'putter') werd zelfs beschouwd als een symbool van Christus. We zien hem vaak op voorstellingen van Maria met Kind of van de gehele Heilige Familie.

Het is niet de bedoeling uitvoerig op deze symboliek in te gaan. Uitgaande van de onderwerpen van de bewaard gebleven schilderijen van Bosch, is het waarschijnlijk, dat hij ten minste een aantal vogels met een bepaalde bedoeling heeft geschilderd, maar juist die exacte betekenis is vaak moeilijk te achterhalen. De dwergooruil langs de rechterrand van het middenpaneel van de *Tuin der Lusten* ziet er beslist duister en dreigend uit, maar het bosuultje langs de linkerrand, dat liefdevol omarmd wordt door een kleine menselijke figuur, heeft de allure van een knuffeldier. De twee uitbeeldingen van de putter in het oeuvre van Bosch lijken op geen enkele wijze verband te houden met Christus. Misschien moeten we wel rekening houden met de mogelijkheid, dat Bosch zijn vogels, zelfs wanneer hij ze begiftigd heeft met een voor de moderne mens niet altijd meer herkenbare symboliek, vooral heeft geschilderd om uitdrukking te geven aan zijn liefde voor de natuur en de schepping. Voor ontelbare mensen spelen vogels daarbij een rol van grote betekenis. De schilder Bosch lijkt daarop geen uitzondering te zijn.

**) Beide auteurs zijn kunsthistoricus*